

LEKSIKOLOGIYANING ASOSIY TUSHUNCHALARIDAN BIRI BO‘LGAN LEKSEMA, SEMEMA VA NOMEMALAR MUNOSABATI

Oqmirzayeva Umida Normurod qizi

Samarqand davlat universiteti Urgut filiali talabasi

E-mail: oqmirzayevaumida@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada sema tushunchasi va uning talqinlari, bu borada jahon va o‘zbek tilshunoshlarining qarashlari to‘g‘risida so‘z yuritilgan. Shuningdek, sema so‘zining terminologik ma‘nosi o‘rganilgan. Sema va semema va nomema o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: semema, sema, leksik ma‘no, belgi, atash sema, ifoda semasi.

Kirish

Leksikologiyada shunday bir termin borki, u lisoniy jihatdan ma‘no hisoblanadi. Nutqiy jihatdan esa u tushuncha degani. Lisoniy va nutqiy birliklarni farqlar ekanmiz, biri inson ongi, xotirasida mavjudligi, ikkinchisi esa ayni damda undan foydalanib nutq hosil qilayotganligimiz tushuniladi. Semasiologiya, semema, sema va semalarning turlari – bu barchasi ma‘no ifodalashga xizmat qiladi. So‘z va ularning ma‘nolarini o‘rganadi. Til mazmun tomonining mustaqil birligi sanalib kelinayotgan semema va uning tarkibiy qismlari, sememani tashkil etuvchilar semalarga bo‘linishi hozirgi tilshunosligimiz tomonida to‘la tan olingan. Sh. Rahmatullayev, I.Qo‘chqortoyev va boshqalarning tadqiqotlari vositasida bu tushunchalar o‘zbek tilshunosligida to‘la ommalashdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Leksikologiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lgan leksema va sememalardir. Leksika so‘zi grekcha so‘z bo‘lib, so‘zga oid degan ma‘noni bildiradi. Leksika- tilning barcha so‘zlari, lug‘at tarkibi nazarda tutiladi. Leksika til so‘zlarning barcha tursadi qatlami uchun xos va mos hisoblanadi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida leksikaga quyidagicha ta‘rif berilgan: Leksika yunoncha so‘z bo‘lib, so‘zga oid tilshunoslik hisoblanadi. Biror til yoki shevada muayyan paytda mavjud bo‘lgan so‘zlar majmui. Leksema terminini qo‘llash 1918-yilda rus tilshunosi A.M.Peshkovskiy tomonidan taklif etilgan. Ilk marta N.N.Durnovoning “Grammatik

lug'at"iga kiritilgan. Leksema termini so'zlarni Grammatik xususiyatlardan xoli idrok etish uchun tanlangan. Leksema linosiy birlik hisoblanib, u mantiqiy kategoriya asosida shakllangan. Mantiqan o'ylash, fikr yuritish uchun leksemadan foydalaniladi. Inson xotirasida bor barcha leksema bilan gapiradi. Nutq jarayonida esa ular so'zni hosil qiladi. So'zlarning ma'nolarini anglash esa lisoniy birlik. Misol uchun, gul deydi bo'lsak, lisonda faqat gul shakli ko'z ongimizda gavdalanadi. Uni nutqqa aylantirar ekanmiz, gulning turlari-yu qismlarini birma bir alohida ifoda etib tasvirlaymiz.

"Sema" yunoncha so'zdan olingan bo'lib, belgi, mazmun, ma'no jihatining eng kichik birligi, semema (leksik ma'no)ning tarkibiy qismi. Masalan, "atrof" leksemasining ma'nosi (sememasi) "hamma" va "tomon" semalaridan iborat. Yoki "daraxt" leksemasining sememasi "predmet", "o'simlik", "yerda o'suvchi", "tanali", "ildizli", "shoxli", "bargli" va boshqa semalardan tashkil topadi. Ma'lum leksik-semantik guruhga oid sememalardagi semalar shu sememalar uchun umumiy yoki xususiy ekaniga ko'ra, 2 asosiy turga bo'linadi: Umumiy, birlashtiruvchi (integral) sema va farqlovchi (differensial) sema.

Umumiy sema-bir semantik maydondagi sememalarning tutashtiruvchi sema, masalan, aka, opa, singil kabilardagi "qarindoshlik" jihatiga ko'ra, Chopmoq, oqmoq, sakramoq kabilardagi "harakat" jihatidan umumiyashtiradi.

Farqlovchi sema-ko'p ma'noli so'z sememalaridan har birining o'ziga xos bo'lgan, ular sememasini bir-biridan farqlaydigan sema. Masalan, aka, uka so'zlari katta-kichiklik semasi bilan, opa, aka so'zlari esa jins semasi bilan farqlanadi.

Muhokama va natijalar

Tilshunoslikdagi sathlarning ham tashqi va ichki xususiyatlari mavjud. Bu jihat leksemani ham chetlab o'tmagan. Leksemadagi ichki va tashqi omillari uning tashqi qobig'i nomema deyiladi, ichki esa semema deya nomlanadi. "Nomema" grek tilidan olingan bo'lib, leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan nutq tovushlari, harflari nazarda tutiladi. Nomemalar bular harflar va tovushlar bilan ifodalanadi. Masalan, d+a+f+t+a+r deydi bo'lsa, bu tovushlarning barchasi nomema va daftar deganda tasavvurimizdagi tasvir va uning ma'nosi semema hisoblanadi. Nomemalarning joyi o'zgarsa ham faqat nomema deb aytilaveradi, lekin semema bo'lmaydi. Semema bo'lish uchun lisonda bir ma'no, tushuncha mavjud bo'lishi kerak. Inson xotirasida shakllangan bo'lishi zarurdir. Semema – mustaqil leksemalarning lisoniy tabiati, sinonimik qatori bilan aniqlanadigan mazmuni ya'ni lisondagi bor barcha so'zlar bazasi va ularning ma'noviy xususiyatlarini o'zida mujassam etish hisoblanadi.

Semalar nihoyatda ko'p, ammo nutqiy jarayonda ulardan qanday foydalanish, sinonimik so'zlardan qaysi biri qo'llash, qaysi jihatidan kelib chiqib tanlash bizning ixtiyorimizda. Semalar sememalarni tashkil etadi. Shuning uchun ham, leksema ikki tomonga ega til birligidir. Aniqrog'i, u shakl va mazmun tomonlaridan iborat ramzdir. Shuni alohida qayd qilamizki, til ramzlarining (leksemalarning) shakl va mazmun tomoni xususiy atamalar bilan ataladi. Sistem tilshunoslikda leksemaning shakl tomoni nomema deyiladi. Nomema faqat leksemaning shakliga (moddiy qobig'i, tashqi tomoniga) nisbatan ishlatiladi. Leksemaning mazmun tomoni (ma'nosi, ichki tomoni, signifikati va h. k.) esa semema nomi bilan yuritiladi. Demak, leksema = nomema + sememadir. Nomema tilga xos tomondur. U ongimizda muayyan fonemalar tizmasi sifatida mavjud. Nomemaning fonemalar tizmasidan iboratligi ichki nutq jarayonida (kishi fikr yuritganda, she'r yoki matnni ichda, tovush chiqarmay o'qiganda) aniq ma'lum bo'ladi. Chunki odam ichki nutq jarayonida so'zlarni, qo'shimchalarni ketma-ket tizib, xuddi gapirayotganday ularni bir-biriga biriktiradi, grammatik jihatdan shakllantiradi. Shu asosda fikr yuritadi. Demak, inson faqat ovoz chiqargandagina emas, balki ovoz chiqarmaganida ham fonemalarga moddiy shakl beradi. Odamning ichki nutqi o'zidan boshqa hech kimga ayon bo'lmaydi. Tashqi nutqda esa nomema tovushlar (yoki harflar) tizmasi, imo-ishoralar, turli xil signallar ko'rinishida muayyan tus oladi, voqelashadi. Avvalgi boblarda ko'rib o'tganimizdek, tashqi nutqning aniq moddiy shakli nutq vaziyati bilan, so'zlovchi (nutq muallifi) ning maqsad va imkoniyatlari bilan belgilanadi. Sistem tilshunoslik leksemalarning moddiy tomoniga—nomemalarga ko'p ahamiyat bermaydi. Chunki ko'rib o'tganimizdek, nomemaning aniq shakli nutq sharoiti bilan belgilanadi va u leksemaning mohiyatiga ta'sir etmaydi. Leksemaning mohiyati uning ichki tomoni—semema orqali va shunga ko'ra leksemaning boshqa til birliklari bilan munosabatga, aloqaga kirishuvi orqali belgilanadi. Ammo nutqda, ayniqsa, nazmiy, nutqda nomema katta ahamiyatga ega bo'ladi. Nazarimizda behad katta ahamiyatga ega: qofiya, radif, tajnisning o'nlab turlari, qalb, saj', tasrit', tasmit, taattuf, harfiy va lafziy san'atlar nomemaning o'rni beqiyos. Leksemaning ichki, mazmuniy tomoni semema deyiladi. Semema ongda aks etgan narsa, belgi, miqdor, harakat kabi tushunchaning leksemada mujassamlashgan ko'rinishi. Boshqacha aytganda, semema—leksemaning ichki jihati. Birorta leksemaning sememasi ikkinchi leksemaning sememasiga aynan o'xshash bo'lmaydi. Boshqacha aytganda, bir xil sememaga ega ikkita leksema yo'q. R.Sayfullayeva va boshqa mualliflar tomonidan nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida bu fikr quyidagicha asoslanadi: "Bunga ikkita sinonim leksemaning sememasini qiyoslash asosida amin bo'lishimiz mumkin: [Yuz] – inson boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi. [Bet] – inson boshi old tomoni

peshanadan iyakkacha bo‘lgan qismining so‘zlashuv uslubiga xos ifodasi. Ko‘rinadiki, birinchi sememadagi “uslubiy betaraf” unsuri ikkinchi sememada, ikkinchi sememadagi “so‘zlashuv uslubiga xos” unsuri birinchi sememada yo‘q. Agar semema aynan bo‘lib qolsa, demak, bu ular tavsifida noqislik mavjud deyishga asos bo‘ladi. Semema mukammal tavsiflanganda, bu tavsifdanoq ushbu tilni eng nozik jihatlarigacha puxta bilgan kishi so‘z qaysi leksema haqida ketayotganligini ravshan anglaydi”. Demak, bu fikrdan shunday xulosa qilamizki, leksemalarning sememalarini berishda nihoyatda diqqatli bo‘lish talab etiladi. Izohli lug‘atlarda berilgan izohlarni qisqartirish, ixchamlashtirish yo‘lidan borib, semalarning izoh sifatiga putur yetkazmaslik lozim. Shuningdek, sinonim leksemalarning semantik kengaytmasini tuzishda faqat havola berish yo‘lidan borish yaxshi natija beravermaydi; sinonimlarga o‘zaro havola berish bilan cheklanilsa, semalar ochilmay qolishi mumkin. Shu sababli semantik kengaytmalarni giperhavola bilan boyitishning aniq tamoyillari ishlab chiqilishi kerak.

Tilshunos Sh.Rahmatullayev faqat sememaga ega birlikni leksema sifatida baholaydi: “Biz analiz yo‘liga, ya’ni nutqdan tilga borish yo‘liga o‘rganib ketganmiz. Albatta, konkret birlikdan (so‘zformadan) abstrakt birliklarga (so‘zformani tarkib toptiruvchi birliklarga) borish oson ko‘chadi. Shu yo‘l bilan borib, so‘zforma tarkibida leksik ma’no anglatuvchi qismni ajratamiz va uni leksema deb nomlaymiz. Asli leksik ma’no anglatuvchi til birligiga leksema deyiladi”. Demak, olim leksema talqiniga ichdan (ma’nodan) kelib chiqqan holda munosabatda bo‘lganligi tufayli nomustaqil birlikni leksema sifatida qarashni ma’qul ko‘rmaydi. Bu kabi masalalar korpus lingvistikasi uchun nazariy muammo bo‘la olmaydi. Zero, korpus lingvistikasi nazariy tilshunoslik yutuqlariga tayanadi, umumlashmalardan foydalanadi. Korpus lingvistikasi bu – amaliy tilshunoslikdir. Ammo shunday muammolar bo‘ladiki, nazariy tilshunoslikda ularni yechmay turib, korpusga qo‘llab bo‘lmaydi.

Semema tarkibidagi sema bir xil emas. Sema mohiyatiga ko‘ra uch xil bo‘ladi:

- 1) atash semasi (denotativ sema);
- 2) ifoda semasi (konnotativ sema);
- 3) vazifa semasi (funksional sema).

Atash semasi borliq bilan, ifoda semasi so‘zlovchining munosabati bilan, vazifa semasi esa leksemaning lison va nutqdagi roli bilan belgilanadi. Atash semasi leksemaning borliqdagi harakat-holatlik, narsa-predmetlik, miqdorlik, belgilik xususiyatini atovchi, nomlovchi semadir. Ular borliq, tushuncha va sememani bir-biriga bog‘lab turadi. Masalan, yuqorida keltirilgan [kitob] leksemasining barcha

semasi – atash semasi. Ushbu sema, tabiiyki, semantik kengaytmada aks etadi hamda semantik kengaytmaning birinchi qismi bo‘ladi.

Ifoda semasi deganda semema tarkibida turli qo‘shimcha ma’no (uslubiy bo‘yoq, shaxsiy munosabat, qo‘llanish doirasi va davri)ni atovchi sema tushuniladi. Atash semasi kabi ifoda semasi ham leksema sememasini farqlash quvvatiga ega bo‘lgan sema bo‘lib, ular ham leksik paradigmada aniqlanadi. Masalan, [aeroplan] leksemasidagi “arxaik”, [kompyuter] leksemasidagi “neologizm”, [xarseb] leksemasidagi “shevaga xos” semasi qo‘llanish davri va doirasini ko‘rsatuvchi ifoda semasi. Ifoda semasi kengaytmada maxsus belgi bilan ajratib ko‘rsatiladi. Masalan, qo‘llanilish davrini ko‘rsatuvchi pometa, shevaga xosligini ko‘rsatuvchi teglar shular jumlasidandir. Ifoda semasi ham muhim yoki muhim bo‘lmagan turga ajratiladi. Shu boisdan farqlovchi, muhim ifoda semalari ingerent konnotativ sema va muhim bo‘lmagan ifoda semalari adgerent konnotativ sema deyiladi.

Vazifa semasi leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatini, lisoniy qolipda qanday o‘rinni egallashini bildiruvchi semadir. Masalan, [kitob], [daftar], [maktab], [bormoq] kabi leksemalarning valentlik imkoniyati o‘ta keng va shu boisdan gapda turli gap bo‘laklari vazifasida keladi. [Qat‘iy], [keskin], [moviy], [qizg‘ish] leksemalarining vazifa semasi tor va shu boisdan aniq. Ular ayrim so‘zlar bilan birika oladi xolos. Yuqoridagilardan ma’lum bo‘ladiki, leksemalarning valentlik xususiyati ham semantik kengaytmadan o‘rin olishi maqsadga muvofiq.

Xulosa: So‘zni atash va ifoda semasi biri ikkinchisi bilan uzviy aloqada bo‘ladi. Har qanday ifoda sema (konnotastiya) atash semadan o‘sib chiqqan bo‘ladi. Har qanday ifoda semani, konnotativ m‘noni chuqur anglash, undagi nozik ma‘noni his qilish uchun oldin denotativ ma‘no (bosh ma‘no, atash ma‘no, o‘z ma‘no, asl ma‘no)ni, undagi asl ma‘no ifodasini chuqur anglash talab etiladi. Shundagina, konnotativ ma‘noni tushunish, undan o‘rinli foydalanish.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rahmatullayev Sh. Semema –mustaqil til birligi // o‘zbek tili va adabiyoti, 1984.
2. Mengliyev B Hozirgi o‘zbek tili T.:2008 “Tafakkur bo‘stoni” nashriyoti.
3. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildli. 1-jild. – Toshkent: O‘zME, 2006.
5. Hojiyev A. Semasiologiya// O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1981.